

УДК [373.5.091.33:005.963.3]:502(477) «19»

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і педагогічної
майстерності Коробченко А. А.,

Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького

З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ КЕРІВНИКІВ ПРИРОДНИЧО- ІСТОРИЧНИХ ЕКСКУРСІЙ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Анотація. Стаття присвячена висвітленню особливостей підготовки керівників природничо-історичних екскурсій. Акцентується увага на факторах, які сприяли організації спеціальних курсів для підготовки керівників природничо-історичних екскурсій, на особливостях їх проведення та значенні для подальшого розвитку екскурсійної справи.

Ключові слова: природничо-історичні екскурсії, учні, керівники природничо-історичних екскурсій, курси.

Аннотация. Статья посвящена освещению особенностей подготовки руководителей естественно-исторических экскурсий. Акцентируется внимание на факторах, которые способствовали организации специальных курсов для подготовки руководителей естественно-исторических экскурсий, на особенностях их проведения и значении для дальнейшего развития экскурсионного дела.

Ключевые слова: естественно-исторические экскурсии, ученики, руководители естественно-исторических экскурсий, курсы.

Annotation. Article is devoted to illumination of features of training of heads of natural-historical excursions. The attention is focused on factors which organizations of special courses for training of heads of natural-historical excursions, on features of their carrying out and value for further development of excursion business promoted.

Key words: natural-historical excursions, pupils, heads of natural-historical excursions, courses.

Вступ. Усвідомлення першопричини руйнування навколишнього середовища підводить до заключення про те, що культура, яка породила технократичну цивілізацію, увійшла в протиріччя із законами природи. Потреби суспільства перевищують можливості біосфери відновлювати втрачене. Тому і вирішення екологічних проблем слід шукати насамперед в галузі культури природокористування, у виробленні таких форм комунікації з навколишнім середовищем, які були б адекватні бажанню людей змінити ситуацію на краще. Від того, які цінності в майбутньому будуть сповідувати сучасні діти, залежить їх власне життя і майбутнє Планети. Ось чому так важливо нині допомогти дітям, підліткам засвоїти нову систему цінностей у взаємовідносинах з природою, протиставляючи її володарюючій нині психології споживання, прагматизму та егоїзму. При цьому вкрай необхідно враховувати багатий і цікавий досвід, нагромаджений різними школами «натуралістичного виховання» в минулому. Перш за все маються на увазі педагогічні концепції Я. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Ф. Дістервега. Крім того, потрібно враховувати величезний досвід вітчизняних педагогів-природників, які зробили неоціненний внесок у популяризацію екскурсій у світ природи, як важливої форми і методу навчання підростаючих поколінь.

Визнаним є факт, що екскурсії мають великі дидактичні переваги над класними заняттями і відзначаються високою педагогічною ефективністю. На екскурсіях учителі разом із своїми вихованцями мають справу з такими природними об'єктами, явищами і процесами, які наочно можна показати лише в природі. Роль екскурсій у природу сьогодні зростає ще більше, адже, як було вказано вище, питання раціонального природокористування та охорони природи набувають нині першочергового значення.

На екскурсію, як одну з найактивніших форм навчання та виховання, звертали увагу такі визначні педагоги, як О. Герд, В. Зуєв, Д. Кайгородов, Я.

Коменський, М. Ломоносов, А. Макаренко, М. Пирогов, Ж.-Ж. Руссо, В. Сухомлинський, Л. Толстой, К. Ушинський, С. Шацький, К. Ягодовський та ін.

Сучасні дослідники також приділяють даному питанню значну увагу. Так, у посібнику «Історія екскурсійної діяльності в Україні» (2004) на основі численних архівних документів відтворено діяльність навчальних закладів, наукових товариств і установ України наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.; розкрито механізми залучення населення до екскурсій; висвітлено особливості підготовки кадрів екскурсіводів у дорадянський період [7].

Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст. досліджувала О. Костюкова. На важливому значенні екскурсій у процесі еколого-краєзнавчої підготовки студентів наголошував С. Совгіра [6]. В збірнику «Из истории школьных экскурсий в природу» під редакцією О. Горяшко, вміщено цікаві матеріали різних авторів з екскурсійної тематики [2]. Проблема потребує свого подальшого дослідження.

Формулювання мети статті та завдань. Мета та завдання статті полягають у висвітленні особливостей підготовки керівників природничо-історичних екскурсій на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу статті. Термін «екскурсія» походить з латинського «excursio» - подорож, похід. Це пізнавальний вид діяльності, що позитивно впливає на активне сприйняття людиною нових знань; колективні подорожі, походи до визначних місць, музеїв, промислових підприємств, сільськогосподарських виробництв, на історичні об'єкти з науковою, загальноосвітньою, культурно-освітньою метою. Історія становлення екскурсійної діяльності нараховує понад сто років. Екскурсії виникли наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. як метод навчання. Вони зародились на основі подорожей пізнавального, освітнього, наукового характеру. Шлях розвитку екскурсії йшов по лінії зміни її сутності. Спочатку екскурсія була прогулянкою, що переслідувала загальноосвітні практичні і пізнавальні цілі. Це пов'язано із зародженням екскурсії як одного з методів навчання в освітніх закладах. Згодом перед нею постали наукові завдання, такі як виявлення

експонатів для музеїв, вивчення географічних, ботанічних, зоологічних, етнічних особливостей даних місцевостей. Прагнення покращити виховну роботу, зробити її більш ефективною перетворили екскурсію на одну із форм навчання, що широко застосовувалась в усіх школах. Поступово екскурсія перетворилась на один із видів культурно-просвітницької роботи, формуючи моральні якості і культуру людини. Нині екскурсії набули великого значення як форма і метод навчально-виховної роботи в школі, в позашкільній роботі й у діяльності культурно-освітніх закладів України [1, с. 111]. Основне завдання природничих екскурсій полягає в тому, щоб знайомити людей з об'єктами природи, розширювати їх знання про навколишній світ, виховувати бережливе ставлення до природи, природних багатств, збагачувати знаннями про природні явища, тваринний і рослинний світ. Ці екскурсії розвивають почуття прекрасного, спостережливість і допитливість, розширюють коло природничо-наукових знань.

У другій половині XIX ст. екскурсійна справа отримала підтримку офіційної влади, яка вирішила використовувати екскурсії в якості одного із засобів морально-релігійного впливу на особистість. Природничо-історичні екскурсії, що стали дуже популярними у другій половині XIX і, особливо, на початку XX ст., мали за мету ознайомити екскурсантів з природою тієї місцевості, в якій вони живуть. Особлива увага в них зверталась на збирання різних колекцій: ботанічних, зоологічних і геологічних.

Провідні педагоги навчальних закладів Росії в екскурсіях бачили можливість значно покращити викладання природничих предметів, наблизити учнів до природи. На початку XX ст. ще не розроблялись методичні прийоми екскурсій, не аналізувались особливості показу і розповіді, вимоги до екскурсійної розповіді. В той час головним було познайомити екскурсантів з унікальними природними та історичними пам'ятками, повідомити при цьому певну інформацію, повнота якої залежала від знань екскурсовода.

До цього ж часу відносяться перші статті, присвячені екскурсійній справі серед учнів, в «Записках Крымского горного клуба», в журналах «Русский турист» и «Русская школа».

На природі учні під керівництвом учителів спостерігали за різними предметами і явищами, вчилися описувати їх, складати геологічні та ботанічні колекції. Педагоги-природники вважали обов'язковою організацію екскурсій при вивченні історії, географії та інших дисциплін природничого циклу.

Важливим поштовхом до розширення екскурсійної діяльності став циркуляр міністра народної освіти від 2 серпня 1900 р. за № 20.185, згідно з яким скасовувались літні канікулярні роботи учнів і замість них рекомендувалось начальникам навчальних закладів і педагогічним радам організувати в період канікул для учнів оздоровчі прогулянки і подорожі.

Певну роль у розвитку учнівських екскурсій мало введення 9 березня 1902 р. спеціального тарифу № 6900 на проїзд учнів, які відправляються в освітні екскурсії. На усіх російських залізницях для груп екскурсантів встановлювався здешевлений проїзд у вагонах 3 класу, а вихованцям нижчих навчальних закладів при подорожах на відстань до 50 км. надавався безкоштовний проїзд. В наступні роки умови цього спеціального тарифу для учнів, які здійснювали групові екскурсії, дещо змінювались, але він зберігся в загальних рисах до 1917 року.

Екскурсійна робота в навчальних закладах країни, що стихійно розвивалась, поступово почала отримувати теоретичну базу. До кінця 1900-х років у різних періодичних виданнях стало з'являтися все більше статей, в яких робились спроби висвітлення питань теорії екскурсознавства.

Важливою віхою в цьому відношенні стала книга «Шкільні екскурсії», (1910), написана групою викладачів Петербурзького лісового комерційного училища під редакцією Б. Райкова. В ній вперше були розроблені основні принципи екскурсійної методики і запропонована система навчальних екскурсій з усіх предметів і для всіх класів. Поява книги з теорії екскурсійної справи в лісовому училищі не була випадковістю. Саме в ній у числі перших

було включено ближні і дальні екскурсії до навчального процесу, як обов'язкову форму роботи, тісно пов'язану з викладанням різних предметів. Питання методики та організації екскурсій обговорювалися на педагогічних з'їздах і нарадах. Поради з організації та проведення екскурсій можна було почерпнути з журналів. В 10-і роки ХХ ст. у Росії почали видаватися три спеціальних журнали, присвячених екскурсійній справі: «Экскурсионный вестник», «Русский экскурсант» і «Школьные экскурсии и школьный музей». Якщо останній журнал повністю був присвячений шкільному екскурсознавству, то два інших постійно публікували теоретичні статті з екскурсознавства, розповіді про здійснені екскурсії, поради з організації екскурсій у школі, списки рекомендованої літератури з екскурсійної справи.

Знаходимо чимало робіт українських педагогів, присвячених екскурсійній тематиці в цих журналах, а також окремих посібників і керівництв. Так, заслуженою популярністю серед учителів середніх шкіл користувався посібник відомого українського педагога-природника О. Янати «Програми ботанічних екскурсій в околицях м. Миколаєва», який побачив світ у 1910 році [9]. Необхідність складання цих програм автор обґрунтував такими причинами:

- 1) «майже повна невідповідність до нових методів більшості викладацького персоналу, вихованого на старих принципах;
- 2) недоступність багатьох учбових наочних приладь: колекцій, моделей, таблиць та ін. Завдяки їх дорожнечі і майже повній відсутності спеціальних закладів для їх виготовлення і розповсюдження; недостатність літературних приладь, пристосованих до нових методів навчання» [9, с. 3].

У 1913 р. вийшов його наступний навчальний посібник «Ботанічні загальноосвітні екскурсії в околицях м. Сімферополя», основною метою якого було допомогти, особливо вчителю, розібратися в сутності екскурсійної справи, розробляти детальні, доступні науково обґрунтовані схеми окремих екскурсій. Педагог зазначав, що «бесіди з учнями педагог повинен будувати на

явищах, характерних для своєї місцевості, оскільки навчання розпочинається з близького та відомого учням» [8, с. 4.].

На географії шкільних екскурсій і подорожей сильно відбилась Перша світова війна. При цьому різко скоротилась кількість дальніх екскурсій, натомість проводились екскурсії у своїй місцевості. З 1915-1917 рр., при перегляді навчальних планів і програм, була підписана нова програма для вищих початкових шкіл, в якій вказувалось, що для кожного класу повинні бути розроблені план і програма екскурсій, які слід було б проводити в навчальні години. Таким чином, практично в усіх школах до 1916 р. екскурсії, пов'язані з навчальним матеріалом, були визнані рівноправними серед інших методів навчання.

Серйозною перешкодою при організації екскурсій зі школярами була відсутність екскурсійних навичок у вчителів. Літературні джерела не могли повністю замінити спеціального навчання під керівництвом досвідчених теоретиків і практиків екскурсійної справи. Професор Г. Кожевников справедливо відзначив з цього приводу: «Багато говорили й писали про екскурсії, а як можуть вони розвиватись, якщо велике число викладачів практично не знають оточуючу їх природу і не вміють екскурсувати, спостерігати, колектувати... Навіть особи, що закінчили курс університету, часто майже не підготовлені до спостережень над живою і мертвою природою в природній обстановці... А яку підготовку до спостережень над природою мають вчителі та вчительки міських шкіл? Зазвичай ніякої. При таких умовах сама проповідь учнівських екскурсій може зустріти заперечення: навчить спочатку вчителів, а вже потім кличте їх вчити учнів...» [4, с. 108].

Розуміючи, що слабке знання теорії екскурсійної справи заважає якісному проведенню екскурсій, різні товариства і установи, що займались їх розвитком, почали відкривати в різних містах курси з підготовки керівників екскурсій. Таких курсів було небагато, але викликали вони з боку вчителів неабиякий інтерес. Так, у 1915 р. Київським орнітологічним товариством вперше було організовано 20-денні курси з підготовки керівників природничо-історичних

екскурсій для дітей. За декілька тижнів сюди записалось майже 400 людей: вчителів та вчительок нижчих і середніх навчальних закладів, курсисток і студентів з Києва й інших міст. Організатором курсів був видатний український зоолог, зоогеограф, популяризатор біологічних знань, громадський діяч Володимир Михайлович Артоболевський. У 1909 р. В. Артоболевський із групою зоологів заснував «Орнітологічне товариство ім. К. Ф. Кесслера», головою якого був 10 років, упродовж усього часу його діяльності. У 1914 р. організував у Києві виставку «Охорона природи». Результатом цієї роботи стали опубліковані протягом 1915 –1916 рр. такі його праці: «Експерсії в зоологічний музей університету», «Експерсії в природу як фактор середньошкільного виховання і освіти». За його редакцією вийшла праця: «Курси з підготовки керівників експерсій дітей у природу».

Думка про влаштування у Києві таких курсів виникла ще під час функціонування виставки «Охорона природи», яку відвідало понад 17 тис. киян і гостей міста. До того ж, поштовхом стали події, пов'язані з початком Першої світової війни. Турбота про дітей, що залишилися без батьківського нагляду, тяжкий психологічний стан населення наштовхнули членів Орнітологічного товариства вирішити питання обов'язкової організації експерсій у природу насамперед для дітей. А їх на період канікул у Києві залишалось понад 20 тисяч. Всі ці обставини сприяли якнайшвидшому відкриттю курсів. Спочатку було створено організаційне бюро, до складу якого увійшли В. Артоболевський, Б. Домбровський, М. Шарлемань. Було складено навчальний план, що передбачав проведення лекцій та експерсій, запрошено відомих вчених. Місцеві газети «Киевлянин» і «Киевская мысль» надрукували оголошення про відкриття курсів. Цікаво те, що платню за оголошення, завдяки важливості поставленого перед курсами завдання, було значно знижено порівняно з існуючими розцінками, а в «Киевлянине» перші оголошення надруковано навіть безоплатно. Міська управа відрядила на курси 50 міських учителів і заплатила за них 500 крб. Загалом на курси було зараховано 386 осіб, переважно вчителів. Також тут були студенти, слухачі вищих навчальних

закладів, священники, інженери, техніки тощо. Слухачами курсів були переважно жінки [7, с. 35].

Курси працювали з 28 квітня до 15 травня 1915 року. Для читання лекцій було запрошено відомих вчених-викладачів: проф. П. Тутковського, В. Артоболевського, проф. М. Кащенко. Окрім лекцій, було проведено екскурсії: ботанічні – до Голосіївського лісу та Пущі-Водиці; зоологічні – до Пущі-Водиці, у Дарницю, до зоосаду, до зоологічного музею університету св. Володимира; для вивчення геологічного минулого Києва та його околиць – до яруг поблизу Кирилівської лікарні.

Проведене анкетування серед слухачів курсів після їх закінчення показало своєчасність і корисність цієї справи. В. Артоболевський у своєму звіті про роботу курсів зробив висновки щодо необхідності проведення окремих лекцій з екскурсійної методики взагалі та методики природничих екскурсій для дітей зокрема, необхідності організації природничих екскурсій для всіх бажаючих.

Діяльність курсів привернула увагу громадськості. Так, при закритті курсів, що відбулося 15 травня 1915 р., у залі Педагогічного музею присутніх було 600 осіб. Окрім звичайних слухачів, там були й гості – 100 вчителів-галичан. Діяльність перших у Києві курсів для підготовки керівників екскурсій стала поштовхом для організації подібного і в інших містах [7, с. 36].

Курси були платними, але вартість навчання складала незначна сума – 3 крб., що не було перешкодою для бажаючих ознайомитись з екскурсознавством. Плату за навчання 50 київських учителів взяла на себе київська міська управа. В програму курсів входили лекції та екскурсії: ботанічні, зоологічні, гідробіологічні, геологічні, географічні. Заняття відзначались високим теоретичним рівнем, оскільки до читання лекцій і проведення екскурсій були залучені професори та приват-доценти Київського університету й інших навчальних закладів.

Успіх курсів був грандіозним. З ініціативи слухачів було вирішено при Київському орнітологічному товаристві створити постійне консультаційне бюро з питань проведення екскурсій.

Кримсько-Кавказьким гірським клубом у 1916 р. в Одесі було також організовано та проведено короткотермінові курси для ознайомлення з місцевою природою. Спершу передбачалося обмежитися підготовкою керівників екскурсіями околицями Одеси. Весь навчальний матеріал розраховувався на 12 днів і передбачав теоретичну та практичну частини. Курси тривали з 26 травня до 8 червня 1916 року. З популярними лекціями на природничі теми виступили відомі одеські вчені: проф. Г. Танфільєв, О. Попова, А. Прендель. Окрім лекцій, було проведено екскурсії: до магнітно-метеорологічної обсерваторії, геологічні екскурсії на Куяльницький та Хаджибейський лимани, на Малий Фонтан для ознайомлення з флорою степів, зоологічні екскурсії, ботанічна екскурсія [7, с. 36]. Слухачі курсів побували на екскурсіях на солончаках Куяльницького лиману, на міському утилізаційному заводі та ін. У роботі курсів взяли участь 52 особи, з них 15 - члени клубу.

Висновки. На початку ХХ ст. екскурсійна справа у вітчизняних школах завоювала міцні позиції. В цей період значно зріс інтерес до освоєння методів екскурсійної роботи. Все більше привертало увагу передової інтелігенції питання підготовки фахівців екскурсійної справи, адже при організації екскурсій зі школярами серйозною перешкодою була відсутність екскурсійних навичок у вчителів. Літературні джерела не могли повністю замінити спеціального навчання під керівництвом досвідчених теоретиків і практиків екскурсійної справи. Завдяки усім небайдужим була організована серія короткотермінових курсів з підготовки керівників природничо-історичних екскурсій. Ці курси відіграли непересічну роль в подальшому розвитку екскурсійної справи.

Література

1. Гончаренко С. У. *Український педагогічний словник* / С. У. Гончаренко. – 1997. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.

2. *Горяшко А. Из истории школьных экскурсий в природу / А. Горяшко // Первое сентября. – 2013. - № 12. - С. 6-16.*
3. *Грибанова С. В. До питання про підготовку екскурсійних кадрів в Україні на початку ХХ ст. / С. В. Грибанова // Туристично-краєзнавчі дослідження. - Вип. 1. - Ч.2. - К., 1998. – С. 165-170.*
4. *Кожевников Г. Отзыв на книгу «Курсы по подготовке руководителей для ведения экскурсий с детьми в природу, устроенные в Киеве с 28 апреля по 15 мая 1915 г. Киевским Орнитологическим Обществом имени К.Ф. Кесслера» // Естествознание и география. - 1916. – С. 108.*
5. *Курсы по подготовке руководителей для ведения экскурсий с детьми в природу, устроенные в Киеве с 28 апреля по 15 мая 1915 г. Киевским орнитологическим обществом имени К. Ф. Кесслера // Сб. ст. В. М. Артоболевского, Д. Е. Белинга, прив.-доц. В. И. Казановского, В. Н. Лучника, Н. А. Троицкого и Э. В. Шарлемана : [Прил.: Э. Шарлеман. Из жизни природы] / Под общ. ред. [и с предисл.] В.М. Артоболевского.- К. : Вид-во: Киев. орнитол. о-во им. К. Ф. Кесслера, 1915. – 84 с.*
6. *Совгіра С. В. Краєзнавчий підхід до екологічного виховання / С. В. Совгіра. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 318 с.*
7. *Федорченко В. К. Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник / В. К. Федорченко, О. М. Костюкова, Т. А. Дьорова, М. М. Олексійко. – К., Кондор. – 2004. – 166 с.*
8. *Яната А. Ботанические общеобразовательные экскурсии в окрестностях г. Симферополя / А. Яната. - Симферополь, 1913. - 81 с.*
9. *Яната А. Программы ботанических экскурсий в окрестностях г. Николаева (весна - март-апрель) / А. Яната // Природа (Николаев). - 1910. - №1. - С. 11-30; 1911. - №1. - С.1-9; №2. - С.49-62; Отд. оттиск. - 1911. - 36 с.*

References:

1. Goncharenko S. U. Ukrai'ns'kyj pedagogichnyj slovnyk / S. U. Goncharenko. - 1997. - K.: Lybid', 1997. - 374 s.
2. Gorjashko A. Iz istorii shkol'nyh jekskursij v prirodu / A. Gorjashko // Pervoe sentjabrja. - 2013. - № 12. - S. 6-16.
3. Grybanova S. V. Do pytannja pro pidgotovku ekskursijnyh kadriv v Ukrai'ni na pochatku XX st. / S. V. Grybanova // Turystychno-krajeznavchi doslidzhennja. - Vyp. 1. - Ch. 2. - K., 1998. - S. 165-170.
4. Kozhevnikov G. Otzyv na knigu "Kursy po podgotovke rukovoditelej dlja vedenija jekskursij s det'mi v prirodu, ustroennye v Kieve s 28 aprelja po 15 maja 1915 g. Kievskim Ornitologicheskim Obshhestvom imeni K. F. Kesslera" // Estestvoznanie i geografija. - 1916. - S. 108.
5. Kursy po podgotovke rukovoditelej dlja vedenija jekskursij s det'mi v prirodu, ustroennye v Kieve s 28 aprelja po 15 maja 1915 g. Kievskim ornitologicheskim obshhestvom imeni K. F. Kesslera // Sb. st. V. M. Artobolevskogo, D. E. Belinga, priv. - doc. V. I. Kazanovskogo, V. N. Luchnika, N. A. Troickogo, i Je. V. Sharlemana: [Pril.: Je. Sharleman. Iz zhizni prirody] / Pod obshh. red. [i s predisl.] V. M. Artobolevskogo.- K.: Vid-vo: Kiev. ornitol. o-vo im. K. F. Kesslera, 1915. – 84 s.
6. Sovgira S. V. Krajeznavchij pidhid do ekologichnogo vyhovannja / S. V. Sovgira. - K.: TOV "Mizhnar. fin. agencija", 1998. - 318 s.
7. Fedorchenko V. K. Istorija ekskursijnoi' dijal'nosti v Ukrai'ni: Navch. posibnyk / V. K. Fedorchenko, O. M. Kostjukova, T. A. D'orova, M. M. Oleksijko. - K.: Kondor, 2004. - 166 s.
8. Janata A. Botanicheskie obshheobrazovatel'nye jekskursii v okrestnostjah g. Simferopolja / A. Janata. - Simferopol', 1913. - 81 s.
9. Janata A. Programmy botanicheskikh jekskursij v okrestnostjah g. Nikolaeva (vesna - mart-aprel') / A. Janata // Priroda (Nikolaev). - 1910. - №1. - S. 11-30; 1911. - №1. - S.1-9; № 2. - S. 49-62; Otd. ottisk. - 1911. - 36 s.